

DR. STANKO GOGALA

UMETNOSTNO DOŽIVLJANJE IN VZGAJANJE

I

Zbrati hočem nekaj misli, ki naj pokažejo umetnost kot vzgojni vir ali kot »vzgojitelja« v širšem pomenu besede. V mislih so mi konkretno najrazličnejše umetnine, ki tako vplivajo na človeka, da postane po njih tako ali drugače vzgojen, ne mislim pa na umetnost kot na izraz za celotno kulturno področje lepega. Hotel bi namreč vsaj zaenkrat izločiti vzgojni vpliv umetnikove osebe, čeprav bomo videli, da je tudi vzgojni vpliv umetnin zakoreninjen končno v umetnikovem doživljanju in ustvarjanju. Hotel bi namreč v umetnosti pokazati primer neposrednega in nenamenskega vzgojnega vpliva, o katerem naj bi začutili, da je tako močan le, ker je neposreden in nehoten. Sicer bomo videli pozneje, da je tudi umetnikovo vzgojno vplivanje neposredno in nenamensko, vendar bi nam moglo postati to še jasnejše, če ostanemo samo pri objektivirani kulturi — pri umetninah.

Psihološko vsaj je najznačilnejša poteza umetnine ta, da ob njej zelo močno in toplo, pristrčno in iskreno doživljamo, da se pojavljajo v nas zelo močna in intenzivna doživetja, da se nam duša napolni z vsemi mogočimi vrstami čustev, ki so utemeljena v vsebini ali v formi umetnine in še s takimi, ki so povsem osebna in prav posebno naša ter se pojavijo ob samem doživljanju umetnin. Umetnina vpliva na nas na tak način, da nam duša nekako zapoje, da začutimo njeno bogastvo, da je nekam prepolna močnega doživljanja in se nam zato vsaj za trenutek pojavi potreba in sposobnost, da bi postali sami umetniki in da bi začeli sami ustvarjati iz svojega polnega in močnega doživljanja. Seveda je treba dodati, da vplivajo na tak način umetnine na nas samo pod dvema pogojema.

Eden je stvarnega in drugi je osebnega značaja. Stvarno je odvisno doživljanje umetnosti od umetnine same, t. j. od tega, ali je umetnina bodisi po vsebini bodisi obliki tako bogata in močna, da more vzbuditi v nas močno in polno doživetje. Samo prave umetnine, v katerih začutimo polno in vredno, bogato vsebino, ki kar prekipeva notranjega življenja, po drugi strani pa še primerno, zelo lepo, močno

in pretresljivo obliko, morejo vzbuditi v uživalcu bogato in močno, toplo in pristno doživljanje. Seveda je tudi ta razlog, zakaj vzbujajo umetnine močna doživetja, osebne značaja, ker zavisi tudi stvarno vpliv umetnine le od umetnika in njegovega sproščenega, toplega in močnega doživljanja. Glavno je pač, ali se mu je posrečilo dati v umetnino tudi svoje živo in pristno doživljanje, ali pa je ostala prav ta najvažnejša stran neizražena in je zato umetnina prazna, hladna, brezosebna, nema in mrtva. Saj je pač nekaj docela drugega, če oblikuje umetnik v umetnini svoje misli, vsebine svojih prepričanj, svojih čustev in hotenj, vsebine svojega veselja, žalosti, navdušenja, obupa itd. ali pa, če se mu posreči, da najde izraza tudi duševnemu stanju ali doživljanju samemu, t. j. temu, kar imenuje psihologija akt ali dej doživljanja radosti, žalosti, obupa itd. Vprav od oblikovanja umetnikovih svojevrstnih doživljanj zavisi v umetnosti to, kar imenujemo moč umetnine, njeno notranjo dinamiko, njeno razgibanost, njeno ritmiko, njen notranji puls, njeno življenje. Od tega notranjega življenja umetnine je namreč zavisno, ali nas prime in pretrese, ali ob njej kaj doživimo itd. Ne dajemo samo mi življenja umetnini, — tudi to je nujno potrebno, ker sicer za nas umetnina ne zaživi, temveč tudi prava umetnina nam vzbuja, daje in posreduje življenje, ker je resnično živa, in to po umetnikovih močnih, živih doživetjih, ki so našla v nji izraza.

Drugi važni pogoj za močno in toplo, pristno doživljanje umetnin je docela osebne značaja in zavisi od nas, ki naj bi sprejeli umetnino v svojo dušo. Beseda »duša« je v tem smislu zelo važna. Kajti le ljudje polne duše morejo močno, toplo in pristno doživljati umetnine. To je povedano morda malo nenavadno, vendar je resnica ta, da ima sicer vsak človek duševnost, nima pa vsak človek izoblikovane duše. Gre zavažno razlikovanje, ki ni samo znanstveno psihološko, teoretično in abstraktno, temveč je življenjsko in praktično ter posebno pomembno za vzgojna vprašanja. Duševnost v najširšem pomenu besede je celokupnost človekovega doživljanja, njegovih zavestnih in podzavestnih sposobnosti in gonov, njegov subjekt, oseba, karakter, individualnost itd. V tem pomenu ima seveda vsak človek svojo dušo. Na dušo v ožjem pomenu besede pa mislimo, ko trdimo o kom, da je brez duše ali brez srca, da ne zna gledati in čutiti z dušo, da je njegova duša hladna, prazna itd. Beseda duša pomeni v teh zvezah nekaj bolj določnega in zelo osebnega, nekaj kar je s človekom v najintimnejši zvezi, kar tvori osrednji del njegove duševnosti in v čemer se izraža njegova individualnost, njegov značaj, njegova dobrot, plemenitost itd. Duša pomeni torej pred vsem neko sposobnost za polno in močno, toplo in pristno, osebno in živo, razgibano doživljanje, sposobnost občutenja in doživljanja vere, lepote, dobrote, pravičnosti, sposobnost ljubezni, vživetja v sočloveka, v njegovo srečo ali nesrečo, sposobnost začutenja sreče ali nesreče sploh, polnosti, življenjske intenzivnosti in bogatosti itd.

Glede na tako pojmovano dušo se zelo ločimo med seboj in bi mogli razlikovati vsaj dva skrajna tipa ljudi. Eni bi bili duševno zelo siromašni in mrtvi, t. j. brez sposobnosti za močno ali intenzivno doživljanje, brez toplega in pristnega doživljanja lepote, prirode, človeka itd. Ne znajo se niti zares veseliti in žalostiti, so duševno malo razgibani, pusti in hladni, neosebni in neiskreni. To so ljudje, ki se nikdar duševno ne razživijo, ki se nikdar ne dvignejo do svoje visoke pesmi; oni ne čutijo bogastva svoje duše, ki bi nastalo radi zelo močne sreče, radi težkih in težko občutenih razočaranj, ne čutijo se dvignjene in zanesene ob muziki velikega komponista, ob prirodnih lepotah, ob lepem govoru, ob sijajnem izreku, ob duhoviti šali ali domisleku, ob sijajni rešitvi težkega vprašanja, ne čutijo in ne doživijo težav in lepot problemov sploh, temveč so z eno besedo duševno mrtvi: živijo, pa ne vedo, da živijo in kaj se sploh pravi živeti. Zanje je duševno životarjenje že višek življenjske moči in polnosti.

V drugi ekstrem pa spadajo vsi tisti redki izbranci, ki bi jih smeli imenovati duševno bogate in razgibane. To so od Boga na poseben način obdarjeni ljudje, ki imajo polnih in močnih doživetij sposobno dušo, ki res znajo doživljati lepoto, dobroto, resnico i. t. d., ki res do dna duše začutijo ljubezen ali sočutje, katerim duša ob slehernem dotiku z vrednoto zapoje iz polnosti in moči, ki iz vsega bistva sprejemajo in doživljajo resnične probleme, ki imajo zelo intenzivna doživetja skrbi, kesanja, razočaranja, dvoma, žalosti, ki s polno dušo upajo ali pa se bojijo itd. Ti ljudje doživljajo res življenjsko polnost in neposredno vedo, kaj je moč in bogastvo notranjega življenja ter so zato vsi obupani in strti, kadar minejo dnevi polnega in lepega doživljanja ter se začno dnevi »sedmerih suhih let«, dnevi notranje praznine in suhote. Lahko bi jih imenovali tudi ljudje, ki so duševno zdravi in prvotni, čeprav so kdaj za doživetje kake kulturne vrednote tako občutljivi, da se zdi to ob današnji splošni neobčutenosti že preobčutljivost in bi imel kdo to že za znake pretiranega in bolnega doživljanja. Toda ne mislim pri teh zdravih ljudeh na bolešno doživljajsko občutljivost, pač pa mislim na sposobnost odkrivanja finejših in bolj skritih strani življenjskih vrednot, za katere so duševno revni in »surovi« ljudje slepi in neobčutljivi.

Takšna je torej v glavnih potezah razlika med ljudmi, ki zadeva sposobnost polnega in pristnega osebnega doživljanja. Če bi sedaj še enkrat pokazali odnos med umetnostjo in doživljanjem, bi mogli reči: doživljanje je najvažnejši organ umetnostnega ustvarjanja na eni in dožemanja lepote na drugi strani. Gre torej za vprašanje, koliko svoje duše je dal umetnik v umetnino in s koliko duše je kdo sposoben, da jo sprejme, t. j. da doživi umetnino in da podoživi umetnikovo idejo.

Mogoče bomo to notranjo zvezo med umetnostjo in doživljanjem še bolj začutili, če primerjamo umetnost in znanost. Ne glede na to, da gre umetnosti v prvi vrsti za lepoto v najrazličnejših oblikah, dočim

gre znanosti samo za spoznanje in za resnico, nastaja druga važna razlika med obema prav iz svojevrstnosti doživljanja in doživetja v enem ali drugem kulturnem področju. Znanstvenik je usmerjen k stvari sami in mu gre le za objektivnost spoznanj. Njega zato sploh ne zanima doživljanje kot tako, niti ne akt samega spoznavanja, razen če je psiholog ali spoznavni teoretik, pa še v tem primeru je zanj doživljanje in spoznavni akt le poseben predmet spoznavanja. Znanstveniku ni do tega, ali ima tudi on sam kaj od svojega spoznavanja, mislim psihološko, t. j. ali je zanj spoznavanje kot duševni akt kaj vredno ali ne, čeprav že Aristoteles opozarja na največji duhovni užitek, ki ga ima človek pri spoznavanju. Znanstvenik hoče spoznati nekaj, kar ni doživljanje, hoče spoznati predmet svojega doživljanja in je zato z vso objektivnostjo in pozornostjo pri vsebini svojega spoznanja, pri matematičnih, fizikalnih, geografskih, zgodovinskih dejstvih itd. Njemu ne gre za toploto, pristnost in polnost, za moč doživljanja, temveč za moč in tehtnost dokazov, s katerimi hoče razrešiti probleme. Zato je znanstveno delo navidezno brezosebno in samo stvarno usmerjeno, čeprav je tudi v takem delu mnogo toplega in osebnega, kar pa sega že izven znanstvenega območja. Ta odnos znanosti do doživljanja in do vsebine spoznavanja velja za tvornega znanstvenika in za človeka, ki sprejema znanstvene rezultate.

Drugačen je odnos do doživljanja in do vsebine doživljanja pri umetniško ustvarjajočem in uživajočem človeku. Sicer gre tudi pri umetnosti marsikdaj za močen poudarek tega, kar je hotel umetnik izraziti, za neko vrednoto, za neko idejo i. t. d., vendar umetnostno usmerjen človek ne more ločiti vsebine umetnostnega doživljanja, občutenja ali zagledanja od tega doživljanja ali zagledanja samega. Zanj je oboje življenjsko tako spojeno in prepleteno, da ne more in noče analizirati stvari, ki v umetnostnem doživetju spadajo skupaj in tvorijo nerazdružno enoto. Umetnostno usmerjeni človek sprejema doživetje in njegovo vsebino drugo z drugim in mu je doživetje nosilec neke vrednote ali ideje. Toda ta nosilec je pri vsem tem najvažnejši, kajti vrednote ali ideje, ki so umetnostno oblikovane, bi za umetnostno usmerjenega človeka nehale obstajati, če ni doživetja, ki jih posreduje. Zato je kljub prepojenosti ideje in doživetja za umetnostno usmerjenega človeka doživetje močnejše in je edini primeren in možen način njegovega umetnostnega sprejemanja.

Dejstvo, da za umetnostnega človeka ideje ali vrednote ni, če je ne sprejme v doživetju in s polnim doživetjem, vidimo potrjeno z dveh strani. Najprej si mislimo primer, da je imel umetnik sijajno in močno idejo, pa se mu iz kakršnegakoli razloga ni posrečilo, da bi pri oblikovanju položil v umetnino tudi svoje osebno doživetje ideje. Kljub temu, da je ideja zelo vredna in močna, je vendar delo brez moči in je bolj podobno suhoparni, samo stvarni, znanstveni ali esejistični razpravi, čeprav je oblika umetnostna. Kot drugi primer pa si mislimo umetnika, ki se je ob manj pomembni ideji ali ob splošno

znani vrednoti notranje zelo razživel in jo je znal prikazati tako, da jo ob njegovem izrazu tudi mi s polno dušo zaživimo. Oba primera dokazujeta, da je za umetnostno izražanje in sprejemanje doživetje samo dosti bolj pomembno kot vsebina doživetja, čeprav je res, da je tudi od vsebine mnogokdaj zavisno, ali je naše uživanje umetnine bolj ali manj popolno, samo formalno, ali pa poduhovljeno in poglobljeno. Zato smemo reči, da je pri umetnostnem ustvarjanju doživetje tisto, kar dela umetnino za umetnino in da šele doživetje posreduje in oživilja umetnostno oblikovane ideje in vrednote.

Prav radi tega je umetnost v najtesnejši zvezi z vzgajanjem in je po svoji naravi eden najmočnejših vzgojnih činiteljev, vzgojnih sredstev in virov za človekovo vzgajanje. Po doživetju, ki je izraženo v umetnini in ki izzove v nas močno osebno doživetje, so umetnine same po sebi vzgojno sredstvo in vzgajanje je immanentna funkcija umetnosti. Prave umetnine nujno vzgajajo in če kako umetnostno oblikovano delo tako ali drugače ne vzgaja, smemo o njem trditi, da ni umetnina.

Za razumevanje teh trditev je potrebno, da povemo nekaj tudi o bistvu vzgajanja in da najdemo zvezo med umetnostjo in vzgajanjem po umetnostnem doživljanju. Vzgajanje moramo pojmovati kot posebni način oblikovanja človekove duševnosti in sicer kot tisto oblikovanje, ki daje človekovi duši v najožjem pomenu besede pravo podobo. Vzgajati pomeni torej oblikovati dušo. V tem smislu ločimo vzgajanje od drugega oblikovalnega načina, od izobraževanja, na ta način, da razumevamo izobraževanje kot bogatenje in oblikovanje človekovega duha. Duha pa ločimo najtočneje od duše po dejstvu, da ima lahko kdo nenavadne sposobnosti živega in intenzivnega, pristnega doživljanja, a ima malo spoznanj, idej in vrednot, da je torej po duši izredno bogat, pa je po duhu lahko zelo reven, in da je lahko kdo po duši t. j. po sposobnosti začutenja in doživljanja zelo reven, pa je vendar po duhu t. j. po spoznanjih, po razumljenem znanju nenavadno bogat in razgledan. Na svetu so tako ljudje, ki so sicer zelo srečni in polni, ker imajo sposobnost močnega in toplega doživljanja, pa so vendar tudi ubožci, ker jim manjka bogatih vsebin za polno doživljanje, ker so spoznali premalo resnic in idej iz različnih področij življenja in kulture. In zopet so drugi, ki so zelo srečni in bogati, ker so se dokopali do zelo mnogih in važnih spoznanj, do zelo bogatih resnic, idej in vrednot, pa so vendar tudi revni, ker jim je duša tiha in prazna ter jim kljub bogastvu spoznanj hira, saj ne znajo svojih spoznanj tudi osebno doživeti ter nimajo občutenja, da so po spoznanjih bogati. Tako nimajo osebno nič od svojega duhovnega bogastva. Ker sta oba skrajna tipa po svoje nepopolna, bi bilo treba človeka oblikovati tako, da bi postajal po eni strani duhovno bogatejši, a tudi v svoji duši bolj živ in razgiban. To pa ne pomeni nič drugega, kot da je treba človeka kultivirati v dve smeri — izobrazbeno in vzgojno. Izobraževanje imenujemo tisti način

človekovega kultiviranja, ki naj ima za posledico človekovo kulturnost v navadnem pomenu, t. j. kultiviranje, po katerem si prilasti človek kulturne vrednote, da pozna, razume, spozna in obvlada toliko in toliko spoznanj, resnic, idej, dejstev, načel, vrednot, dolžnosti i. t. d. Izobraževanje je usmerjeno torej v to, da bi obogatilo človekovega duha, ga poglobilo in ga naredilo spoznavno sprejemljivega za nove kulturne vrednote. Zato imenujemo izobraževanje tudi kultiviranje človekovega spoznavanja, bodisi da gre za spoznane vsebine, za resnice, ali pa da gre za sposobnost spoznavanja samega. Čim več resničnih spoznanj z resničnim uvidevanjem in notranjim razumevanjem, ki pa je obenem možnost za pridobivanje novih takih spoznanj, ima kdo, tem bolj je izobražen.

Po drugi poti pa pridemo do bistva vzgajanja. Zelo mnogo stvari je na svetu, ki jih ali sploh ne moremo samo spoznati, razumeti in uvideti, ali pa jih sicer lahko tudi razumemo in spoznamo, pa imamo vendar še drugačno pot do njih. So predmeti, kot n. pr. природа, lepota, človek, dobrota, pravičnost, prav, neprav, dobro, slabo i. t. d., katere do neke mere lahko tudi razumemo, pa se nam vendar njihovo pravo bistvo prikaže šele takrat, kadar jih tudi doživimo. Kdor je kdaj razumsko spoznal природo ali kak njen predmet, pa je prej ali pozneje isto природo tudi doživel, ta dobro ve, da mu je doživetje povedalo mnogo več o природi in njenih dogajanjih kot razumsko spoznanje in da se je šele v doživetju osebno približal bistvu природe. Samo kdor je kdaj neposredno doživel lepoto природe, romana, glasbe, slike i. t. d., ve, kaj je bistvo lepega, ve, da je lepota pojmovno nedostopna in neizrazljiva in da jo moremo izraziti le z novo umetnino. Prav tako je prodril do najintimnejšega jedra dobrote, pravičnosti, pravilnosti, socialnosti i. t. d. samo tisti, ki je te kulturne vrednote kdaj tudi osebno doživel in se ni samo razumsko in pojmovno pečal z njimi. Le ta je toliko začutil vrednost teh vrednot, da so ga notranje prepričale in oblikovale in da poskuša postati radi svojega doživetja tudi sam dober, pravičen, socialen i. t. d. Imamo torej še eno, pravo in najgloblje spoznavno pot do kulturnih vrednot, t. j. pot neposrednega in osebnega doživetja, ki je za človeka izredno važna, ker šele po nji spozna pristnost in polnost vrednot.

In že smo pri vzgajanju. Vzgajanje imenujemo namreč tisti način oblikovanja človekove duševnosti, ki je usmerjeno v globino, k subjektu samemu, katerega bi hoteli narediti dobrega, pravičnega, usmiljenega itd. Vzgajanje bi smeli imenovati tudi oblikovanje človekove sposobnosti za neposredna doživetja kulturnih vrednot, ker bi hoteli, da bi po močnem in neposrednem doživetju postal človek zanje bolj sprejemljiv, da bi jih postal tudi sam duševno deležen in da bi se prepojitve osebe s kulturnimi vrednotami dobrote, pravičnosti itd., torej živa in tvorna človekova kulturnost, pokazala tudi v njegovih dejanjih. Vzgajanje je torej prav tako kot izobraževanje, kultiviranje človeka, samo da mu ne gre za sposobnost spoznanja raznih resnic in

vrednot, temveč za sposobnost doživetja, osebnega začutenja njih pomena, vrednosti, lepote, bogastva itd. Vzgajanje je torej kultiviranje srca, kot bi ga smeli imenovati z besedo v navadnem pomenu. Vzgajamo tedaj in tako, da vzbujamo, oblikujemo in plemenitimo človekovo sposobnost za doživetje kulturnih vrednot, da vzbujamo, poglobljamo in plemenitimo etično ali moralno, socialno, religiozno, narodnostno doživljanje itd. Vzgojen v pravem pomenu je samo tisti človek, ki ima sposobnost močnega doživetja finejših kulturnih vrednot, ki ima čut za finejše etične vrednote, za doživetje globljih in manj povprečnih socialnih dolžnosti, globljih in absolutnejših religioznih vrednot ter dolžnosti itd. Tudi estetsko ali umetnostno vzgajamo torej tedaj, ko oblikujemo, vzbujamo in plemenitimo sposobnost doživetja lepote v najrazličnejših oblikah in odtenkih, ko prebujamo v človeku osebni odnos do lepote in umetnin, da ima res sam kaj od umetnosti in da notranje zaživi od lepote in vsega lepega. Umetnostno vzgojen je torej samo tisti, ki ima sposobnost, da doživi lepoto kjerkoli se odkriva, ki ne ostane mrtev in duševno hladen ob nji, temveč ga lepota vsega objame, da čuti osebno potrebo po nji in da išče radi doživetja lepote novih virov za podobna in še močnejša doživetja. Umetnostno vzgojen je človek, ki je dojemljiv za lepoto, ki tudi sam zaživi umetnikovo duševno in duhovno življenje, kolikor ga je ta nakazal ali celo razkril v umetninah, in ki te tudi sam duševno ogreje in obogati ob njegovem izrazu. Preprosto rečeno je torej umetnostno vzgojen tisti človek, ki pokaže ob umetninah kulturo svojega srca in posebno dojemljivost svoje duše, ki je vsa pripravljena in ubrana v to, da sprejme vase lepoto ter da se ob nji oblikuje ter razvija.

Primerjanje med izobraževanjem in vzgajanjem nam je pokazalo, da je vzgajanje v mnogo tesnejši zvezi z doživljanjem in s človekovo sposobnostjo za doživetje kulturnih vrednot kot izobraževanje. Ob tem spoznanju lahko strnemo naše pojmovanje umetnosti, umetnostnega doživljanja in vzgajanja. Ugotovili smo, da ni niti umetnostnega ustvarjanja, niti umetnostnega kultiviranja brez doživljanja in brez sposobnosti za doživetje in da tudi vzgajanja ter vzgojnega sprejemanja ni brez doživljanja in brez sposobnosti za doživetje. Na ta način najdemo najintimnejšo zvezo med dvema kulturnima področjima, med estetskim in pedagoškim, ki nam doslej mogoče ni stopila tako jasno pred oči, ali pa smo jo le praktično in življenjsko ugotavljali, nismo pa vedeli razloga zanjo. Ta zveza potrjuje našo prejšnjo trditev, da umetnost in umetnine same po sebi vzgajajo in da ni umetnine, ki bi ne imela na sprejemljivega človeka vzgojnega vpliva. Zato smemo postaviti celo načelno veljavno trditev, da je vsako umetnostno ustvarjanje in vsako umetnostno uživanje že samo po sebi tudi vzgajanje. Razlog za to vzgojno funkcijo umetnosti pa je v dejstvu, da nam daje in posreduje umetnost izredno mnogo močnih doživetij, ki vplivajo z veliko silo na našo dušo in nam dajo

doživeti to ali ono kulturno vrednoto. Kolikor doživlja umetnik že pred, med in po ustvarjanju umetnine, toliko umetnina in njeno ustvarjanje tudi njega samega vzgaja, ker ga dela vedno bolj sposobnega za doživetje takih kulturnih vrednot. Čim več je torej umetnik ustvarjal in čim več je ob tem osebno močnega in vrednega doživel, tem bolj vzgojen je postal, t. j. tem bolj se je povečala in poplemenitila njegova sposobnost za doživljanje kulturnih vrednot, ako je seveda po svoji duši in po zunanjih okoliščinah lahko ostal samo umetnik. In čim več umetnin je doživel sprejemajoči človek, čim več kulturnega je začutil in sprejel ob njih, tem bolj vzgojen je postal, ker je z doživetjem rastla in se poplemenitila, prefinila njegova sposobnost za doživetje kulturnih vrednot, predvsem takih, kot so jih izražale umetnine, ob katerih se je duševno bogatil. Čim več lepih slik je torej kdo videl, ali čim večkrat je gledal isto zelo vredno sliko, čim več je doživel ob nji, tem bolj duševno vzgojen ali kultiviran je postal. Čim večkrat smo z dušo poslušali muziko, prisostvovali drami ali operi, uživali veličastne stavbe itd., tem bolj duševno kulturni smo postali, ker je muzika in ker so drugačne oblike lepote neposredno in z močjo vanje položenega umetnikovega doživetja vzbudile v nas močno in bogato doživetje, ki je ostalo v nas živo tudi še, ko je pristnost doživetja samega že izzvenela. Močno, lepo in bogato, polno doživetje je pustilo v duši globoko in polno sled. Ta sled je po eni strani poln spomin na naše doživetje, od katerega moremo živeti še tedne ali celo leta, in je po drugi strani povečana in bolj fina sposobnost za doživljanje lepote in drugih vrednot. Umetnost torej sama po sebi vzgaja in mi moramo biti umetnikom iz dna duše hvaležni, da nam dajejo tako močne vzgojne vplive in da nas z bogastvom svojih doživetij plemenitijo ter delajo duševno vedno bolj žive in bogate.

Takoj pa naj dostavim, da imam pri imanentni vzgojni sili umetnin v mislih le vzgajanje v najširšem pomenu in da ne mislim zaenkrat na kako določeno vrsto vzgajanja po umetnosti. Čeprav torej trdim, da je umetnost sama po sebi eden najvažnejših in načelno nujnih vzgojnih činiteljev, vendar ne zagovarjam s tem one znane Schillerjeve misli, da umetnine nujno tudi etično vzgajajo. Mogoče je ta misel do neke mere resnična, mogoče velja za določeni tip ljudi, katerih predstavnik je bil pesnik sam in ki doživljajo lepoto skoraj na etičen in religiozen način, t. j. tako, da postajajo ob nji boljši in bogupodobni. Vendar meni ne gre za to. Kar sem hotel s prvim stavkom te razprave povedati, je le to, da umetnine nujno vzgajajo na ta način, da nas kultivirajo za doživljanje močnih, polnih in bogatih doživetij. Mogoče bi se podobna zveza dala pokazati tudi med naravo in vzgajanjem, tako da bi odkrili tudi narodo kot nujno vzgojno silo samo po sebi. Vendar se mi zdi, da ima umetnost v tem pogledu veliko prednost, ker je vsaka umetnina že poln izraz človekovega življenja po umetnikovem doživljanju, ki ga

je dal in izoblikoval v umetnino, dočim bi veljalo to glede na lepoto prirode le za tistega človeka, ki bi jo znal gledati in uživati kot izraz in delo Boga ter bi začutil v nji sledove njegove bistvenostne polnosti. Toda še v tem primeru je zveza med doživetjem in umetnostjo mnogo tesnejša kot med doživetjem in prirodo, ker je božje doživljanje pač božje in zato človeku v bistvu nedojemljivo, dočim je umetnikovo doživetje vendar tudi doživljajočemu človeku — netvorcu bližje in sličnejše.

II

Umetnost pa ni samo v tej zvezi z vzgajanjem, da je po svoji naravi nujni vzgojni činitelj, temveč ima izmed vseh vzgojnih činiteljev še to izjemno mesto, da je najširši, najsplošnejši in najbolj obsežnejši vzgojni vir. Umetnost obsega namreč vse najrazličnejše vrste vzgajanja, saj umetnine ne vzgajajo samo formalno in v najširšem pomenu besede s tem, da vplivajo na človekovo sposobnost doživljanja. Če upoštevamo najpomembnejše vrste vzgoje, umetnostno, etično, socialno, religiozno, narodnostno, najdemo vse te vrste pri neposrednem vplivu umetnin na človekovo dušo. Umetnost je vendar vsa konkretna, ona izraža vse mogoče in povsem določene kulturne vrednote, zato njen vzgojni vpliv ni samo splošen in tako širok, da bi postal v konkretnem življenju posameznika brezpomemben, ker bi vplival le na kvantiteto, na moč ali intenzivnost človekovega doživljanja. Umetnost je resničnemu življenju povsem blizu, čeprav ji ne gre samo za življenjsko resničnost, ona črpa po eni strani iz umetnikovega živega osebnega življenja, po drugi pa iz obče življenjske problematike, ki sega po svoji aktualnosti od zunaj v umetnikovo dušo, da je nujno tudi umetnina življenjsko konkretna in da zato more vzgajati v povsem določenem in življenjsko konkretnem smislu.

Umetnosti je po njeni naravi pač najbližje umetnostno ali estetsko vzgajanje, ki dela človekovo dušo sprejemljivo in vedno dovzetnejšo za vrednoto, ki je umetnostni kulturi bistvena za lepoto. Saj ne moremo vzgajati človeka v umetnostno smer samo na ta način, da mu lepo govorimo o umetnosti in lepoti, o umetnostni zgodovini, da mu analiziramo in pojmovno razlagamo razne umetnine, mu po definiciji ločimo umetnino od kiča ali od šunda itd. Vse to mogoče pospešuje in pogloblja estetsko vzgojo, vendar to samo še ni umetnostno vzgajanje. Našo dušo vzgajajo v estetsko ali umetnostno smer le umetnine same. Šele ob njih začuti in doživi človek, kaj je lepota, ob njih se mu razodene notranje in ne samo pojmovno bistvo lepega in umetnostnega. Bistvo estetskega vzgajanja je namreč v tem, da se človeku sploh odpro oči za lepoto, da doživi tudi ob nji močna in polna doživetja, da se tudi ob nji osebno in duševno obogati ter da osebnostno zraste. Umetnina pa nas estetsko vzgaja takrat, kadar ob

njej začutimo, da je res lepa in polna, kadar nas njena polnost prevzame, da se nam zazdi vse, kar smo doslej imeli za lepo in umetniško, siromašno in malo ob tem, kar smo pravkar doživeli. Na ta način postaja naše estetsko doživljanje vse globlje in plemenitejše, da začutimo estetsko ugodje res le ob delih, ki so pomembna in vredna, in da se nam vzbudi estetski odpor do vsega, kar umetnostno nič ne pomeni, morda s časom tudi do tega, kar smo doslej imeli za višek umetnostnega ustvarjanja. Estetsko vzgajanje po umetninah doseže, da so nam pojmovne definicije o umetnini, kiču in šundu nepotrebne, ker imamo neposredno pot do razlikovanja med njimi. Pridobili smo si jo na ta način, da je vedno več resničnih umetnin vplivalo na dušo in da smo se glede izbire umetnostnih užitkov dali voditi od človeka, ki je bil resnično estetsko vzgojen. Tako smo dobili estetski čut, postali smo »arbitri elegantiarum« in smo po doživetju začutili, da je za umetnino treba določene in izbrane oblike, pa bodisi še tako preprosta ali pa umetnostno izbrana, ter poglobljene, nevsakdanje ideje. Spoznali smo, da je šund neko tako delo, ki niti noče biti umetnina, pa vendar močno veže človekovo pozornost, ker predločuje nenavadne, razburljive in napete dogodke ter vpliva tako na njegovo fantazijo in na nižje duševne sposobnosti, da pa razen tega nima prav nikakršne umetnostno pomembne oblike. Spoznali smo, da je nasprotno kič neko tako navidezno umetnostno delo, ki bi hotelo veljati za umetnino in celo izpodriniti pravo umetnost. Zato blesti in se okinča z vsem mogočim okrasjem, toda ostane kljub vsemu prazno, puhlo in brez »teže«. Estetsko vzgojen človek dobro čuti, da ga umetnina resnično obogati in da živi od umetnostnih užitkov še dolgo po tem, ko so že izzveneli, da ga šund sicer trenutno zelo veže, da pa nima od njega pozneje prav nič, le umetnostni čut si je ob njem pokvaril. Čuti, da je kičasto delo le trenutno svetla bakla, ki pa ne daje nikakršne luči več, ko je dogorela. Zato hoče umetnostno vzgojen človek prave umetnine ponovno in ponovno uživati, zato čita umetniško vredne in doživete knjige še in še, posluša take opere in koncerte po večkrat, dočim nima nikakršne duševne potrebe, da bi kičasto ali šundsko delo šlo ponovno skozi njegovo dušo. Naša estetska vzgojenost se pokaže docela praktično in tudi do nje ne pridemo samo po kaki teoretični poti, temveč po doživetju resničnih umetnin.

Spoznanje in doživetje umetnin pa vzgoji na estetski način človeka tudi tako, da zna razlikovati vsebino ali idejo umetnine od njene čiste umetnostne oblike ali forme. Umetnine same nam pokažejo, kaj je na njih estetskega in kaj ne, pokažejo nam, da je neko delo lahko še vedno zelo velika in močna umetnina, čeprav obravnava in rešuje kak problem drugače, kot bi ga obravnavali in reševali mi, pokažejo nam, da je vsebina umetnine sicer njen sestavni del, od katerega zavisi celotna kvaliteta umetnostnega dela, da pa mora vendar človek, ako hoče doživeti umetnine, včasih abstrahirati od izraženih prepričanj, od izraženega svetovnega nazora, pa tudi od svojih prepričanj

in od svojega svetovnega nazora ter se popolnoma predati njenemu vplivu. Umetnine nas vzgajajo na umetnostni način tako, da ostajamo lahko tudi pri estetski obliki in da nimamo vsebinskih in idejnih predsodkov pri uživanju take umetnine, nasprotno, da jo skozi močno obliko lahko, četudi ne osebno priznamo, vsaj dopuščamo. Estetsko vzgojen človek spozna ob umetninah, da je na njih vsega uvaževanja vredna tudi oblikovnost sama in da naj se človek radi idejno drugačne usmerjenosti ne ogoljufa za toliko in toliko čistih estetskih užitkov.

Končno pa vzgajajo umetnine na estetski način tudi tako, da pokažejo človeku še izvenestetske momente, ki hočejo večkrat veljati za estetsko pomembne. Tako spozna človek šele ob umetninah, da ne sme zamenjati estetskega doživetja s kakim čustvom prijetnosti ali ugodja sploh, ki se tako rado pojavi ob kičastih ali šundskih literarnih, slikarskih i. dr. delih, ali pa ob muziki, ki je preračunjena samo za uho in na zunanji uspeh. Umetnine pokažejo človeku, da imajo vprav največje in najgloblje umetnine zelo fine in večkrat zelo skrite estetske vrednote, ki bi nam ostale za vedno prikrite, če bi ostajali samo pri čustvih ugodja in prijetnosti. Umetnik vendar često zahteva od nas, da gremo preko takih primitivnih hedonskih doživljanj, čeprav se nam vsiljujejo, in da se tako šele dokopljemo do pravih estetskih vrednot in užitkov. Vseh teh za estetsko dožemanje najvažnejših spoznanj nam zopet ne more dopovedati teorija, temveč moremo priti do njih samo po neposrednem doživljanju umetnin samih.

Čeprav je najbližji in najnaravnejši vzgojni vpliv umetnine estetski, vzgajajo umetniška dela vendar tudi v druge smeri. Za razumevanje tega vzgajanja moramo upoštevati najprej čisto estetsko doživetje samo, potem pa še vsebino umetnin. Že doživetje lepote ne vzgaja samo estetsko, temveč dviga celotno človekovo dušo, jo plemeniti, jo dela dobro in vedno boljše, uvidevno in sočustvujočo do sočloveka, jo dviga do spoznanja in doživetja Boga itd. Že s tem presegajo umetnine in estetsko doživljanje ob njih zgolj estetsko, rekel bi formalno vzgajanje in segajo tudi v svet moralnih, socialnih in religioznih vrednot. Toda v teh primerih gre še vedno za vzgojni vpliv, ki ima svoj razlog v moči in v kvaliteti estetskega doživljanja samega. To doživljanje je namreč samo po sebi tako fino, poglobljeno in polno kulture, da nujno vzbuja tudi sposobnosti za drugačna doživetja kulturnih vrednot.

Še važnejše vzgojne vplive umetnin pa najdemo, če upoštevamo njihovo vsebinsko ali idejno stran. Skoraj vsaka umetnina ima za svoje središče nekaj, kar se je zdelo umetniku toliko vredno in pomembno, da je hotel ali celo moral izoblikovati in izraziti v umetnini. To so osnovne misli, osnovna doživetja, ideje, osebno pereči problemi, ki so ali mučili umetnika in jih je zato na umetnostni način izpovedal, ali pa jih je tako močno in lepo doživel, da so se mu nehote izoblikovali v umetnino. Take ideje in vrednote so zajete iz vseh mogočih kulturnih

področij, iz moralnega, socialnega, narodnostnega, religioznega itd. Dejstvo, da oblikuje umetnik sedaj to, drugič drugo idejo ali vrednoto, je po eni strani zavisno od njegove trenutne zainteresiranosti, od trenutnega navdušenja, od razpoloženja in od trenutnih problemov, po drugi strani pa ta stvar ni tako slučajna, ker zavisi tudi od umetnikove stalne osebne usmerjenosti, od njegove kulturne zakoreninjenosti in tipičnosti. Zato pravimo, da je za nekega umetnika značilna ta kulturna, ali celo svetovno-nazorna smer, za onega neka druga itd.

Ob vsebini ali ideji umetnine najdemo zopet najtesnejšo zvezo med umetnostjo in vzgajanjem. Na splošno lahko rečemo, da nas ni nobena kulturna vrednota še tako močno prišla za dušo, da nismo še nikdar te ali druge moralne al socialne vrednote, dolžnosti, krivde itd. tako s celo dušo doživeli, kot če jih je izrekel in izoblikoval na svoj osebni način močan umetnik in če so govorile k nam v obliki močne umetnine. Gotovo se ni nobenemu poklicanemu vzgojitelju, očetu, učitelju itd. posrečilo, da bi nam tako neposredno, živo in toplo prikazal kako kulturno vrednoto in gotovo še nismo ob njih nikdar doživeli tako močnih doživetij kesa in dolžnosti, kot če so bile take vrednote umetnostno oblikovane in so v obliki mojstrovine prehajale v našo dušo. Umetnik je pač umetnik in mu je po božji dobroti dano, da zna in more pokazati neki problem, idejo, vrednote in dolžnosti na tak način, da nas osebno prime, da ne ostajamo samo pri hladnem ugotavljanju in razumskem presojanju izražene ideje, temveč jo tudi osebno osvojimo, sprejmemo s svojim srcem, ki jih shrani v svojo najglobljo »kamrico«. Umetnine imajo pač dvojno vzgojno moč, ena je imanentna moč estetskega ali umetnostnega doživetja, druga pa je moč ali veličina izražene ideje in vsebine. Obe sta za umetnino enako pomembni in obe sta tudi za vzgajanje nenavadno važni.

Takoj naj pristavim, da prav nič ne mislim na tendenciozno vzgajanje po umetninah. Ne mislim na to, da bi hotel ta ali oni umetnik uporabiti svojo umetnostno sposobnost za to, da bi »naredil« umetnino, s katero bi namerno poudaril to ali ono dolžnost ali vrednoto in hotel vzgojno vplivati. Dobro vem, da take »umetnine«, pa naj so umetnostno res kaj vredne ali pa naj imajo še vse znake slabega mojstra, niso vzgojno prav nič uspešne ter večkrat bolj odbijajo, ker jih ljudje začutijo kot namenske in narejene. Zato tudi iz povsem vzgojnih razlogov zametujem tendenciozno umetnost, čeprav bi izpovedovala še tako dobre in popolne vzgojne ideje. Nekaj docela drugega pa je, če ustvarja umetnik iz svojega življenja, iz svojih prepričanj, iz nujnosti svojega doživljanja, če ustvarja iz samega sebe, iz svojih dvomov, iz svoje sreče in iz svojega trpljenja. Uvidevno je, da bo tudi tak umetnik nujno izražal neke določene ideje, vrednote in probleme, ki se bodo verjetno celo ponavljale. Čim osebnejši je umetnik, čim bolj je usmerjen v določeni svetovni nazor, v določeno kulturno

področje, tem idejno enotnejša bodo njegova umetnostna dela. Umetnik izraža in daje vendar sama seba. On ima to pravico in mi to tudi od njega pričakujemo. Vendar njegova umetnost ni tendenčna, ker nima namena, da bi izrazil z njo prav to ali ono idejo, da bi delal reklamo za ta ali oni svetovni nazor in da bi vzgajal ljudi za to ali drugo idejno, kulturno, duhovno smer itd. Umetnik ustvarja iz sebe, iz svojega doživetja, iz nujnosti svojega doživljanja. Čim neposrednejše in osebnejše je umetnikovo ustvarjanje, tem večja je lahko umetnina in tem močnejše vzgaja z njo. Čim manj vzgojnega namena je v njegovem ustvarjanju, tem bolj vzgojno uspešno je njegovo delo. V umetnino položi tako samo svoje pristno doživljanje in podobno doživljanje se po umetninah vzbudi tudi v ljudeh, ki jih uživajo. Zato je seveda naravno, da vzgaja kulturno in svetovno-nazorno usmerjeni umetnik v določeno smer in na določeni način. In vendar njegovo umetnostno ustvarjanje ni tendenciozno. Za socialno usmerjenega in doživljajočega pesnika je pač nujno, da so njegove pesmi socialne in da vsebujejo socialne vrednote, zato je tudi nujno, da vzgajajo njegove pesmi v socialno smer in da se prebuja ob njih v naših dušah socialno doživljanje.

Če si ogledamo to obliko vzgajanja pri umetnostnem doživljanju, najdemo predvsem štiri vrste vzgojnih vplivov: moralne, socialne, narodnostne in religiozne.

Sicer je tudi drugje in posebno v življenju polno prilik, da doživimo razne moralne vrednote in nevrednote, pregrehe in dolžnosti, vendar so take prilike večkrat tako očitne in vsakdanje, včasih tudi tako skrite in fine, da jih skoraj ne opazimo in da gremo malomarno mimo njih. Ne rečem, da ne doživimo ničesar ob njih, vendar je to doživljanje premalo močno in prebežno, da bi se po njem bistveno oblikovali in preoblikovali. Moralno usmerjen in pristno, toplo ter iskreno moralno doživljajoč umetnik pa zna prav zato, ker je umetnik, svoje doživete moralne vrednote in dolžnosti prikazati na tako poln, življenjsko močen, prepričevalen in v dušo segajoč način, da nujno obstanemo ob njih, se vsaj za zbrane trenutke zdrznemo, da nas take stvari v duši pretresejo in da stojimo še dolgo pozneje pod vplivom močno prikazane moralne vrednote ali pregrehe. Mislimo samo na znamenita dela ruskih umetnikov, ki rešujejo zelo velike in težke moralne probleme in ki s svojimi deli silno močno vzgojno vplivajo. Če doživi n. pr. tak umetnik problem krivde, umora, laži, zakonolomstva in zvestobe, problem odgovornosti, problem nasilja in svobode, problem žrtvovanja, zatajevanja, zadoščevanja, problem kazni in kesa itd., potem je psihološko uvidevno, da se mu vsi ti moralni problemi pokažejo v tako nenavadni jasnosti, v tako pretresljivi obliki in da jih doživi v vsej bistvenosti, zato tudi v vsej grozoti ali v nenavadni lepoti, da tega mi preprosti ljudje sami ne zmoremo. In če oblikujejo umetniki svoja osebna doživetja v umetninah, ni prav nič čudnega, da sledimo pota njihovih doživetij

ter njihovega zagledanja, da tudi mi za njimi doživljamo grozotnost velike krivde ali vso lepoto odpovedi in žrtvovanja. Ob umetnikovem slikanju dejanj in dogodkov, ob njegovi utemeljitvi človekovih odločitev, ob njegovem prikazovanju notranjih zvez med dogodki mogoče prvič na povsem doživet način spoznamo, kaj je prav in kaj ne, kaj je samo formalno pošteno itd. Poglavitno pa je, da najdemo ob takih umetninah pot tudi do samega sebe in da začnemo z brezobzirno sodbo svojih odločitev, namenov in dejanj. Gotovo je, da ne doživljamo moralnih vrednot ali nevrednot skoraj nikdar tako neposredno in močno kot ob umetninah, ki imajo svoj izvor v pristnem umetnikovem doživetju dobrega in zlega, poštenega in nepoštenega. Samo omenim naj, da imajo nekateri zelo dobri in zelo močni moderni filmi veliko večjo moralno vzgojno vrednost, kot še tako popolne moralne propovedi ali še tako dovršeno filozofsko in psihološko utemeljeno razpravljanje o moralnih vrednotah in dolžnostih.

Tudi socialno vzgajanje po umetnostnem doživljanju je nenehno močno, dasi daje tudi življenje vsakega posameznika polno prilik, ob katerih bi lahko na zelo intenziven način doživel socialne vrednote in socialne dolžnosti. Človek pa je zakoreninjen v svojem osebnem življenju ter osebnih potrebah in stiskah, da ob lastni življenjski napetosti skoraj ne vidi sočloveka in njegovih težav. Zato je gotovo res, da se je še najbolj posrečilo socialno doživljajočim umetnikom, da so nas s svojimi prikazi socialnih prilik in težav, socialnih dolžnosti in socialnih čustev odtrgali od preosebnega in subjektivnega doživljanja ter da smo se ob njihovih pesmih, romanih, novelah, dramah itd. tudi osebno začutili kot del velike človeške družine in doživeli kot greh, če hodimo malomarno in samo v svoje skrbi zatopljeni mimo še mnogo večjega in elementarnejšega trpljenja drugih. Umetniku se posreči, da nas s svojo živo in prisrčno, včasih tudi ostro in obsojajočo besedo vsaj za bežne trenutke prenese v življenje drugega človeka in da iz njega samega začutimo vso bol in nesrečo, katero mora pretrpeti med ljudmi, zaradi njihove krivičnosti in neusmiljenosti. Gotovo smo prišli ob umetninah tudi do tako močnih socialnih doživetij, da nismo ostali samo v fantaziji, pri dopustitvah in pri namišljenih ljudeh, temveč da smo bistveno izpremenili tudi odnos do ljudi iz svojega resnično življenjskega okolja. Umetnina razširi ozko obzorje našega življenja in izkustva ter nas obogati z novimi, širšimi življenjskimi vidiki, vzgoji za nove, morda mnogo večje in težje življenjske prilike.

Narodnostna vzgoja se zdi mogoče komu preveč postranskega pomena in vidi danes v nji predvsem fašistično obliko vzgajanja. Vendar pa je prav vzgajanje v narodnostnem duhu sredstvo za oblikovanje človekovega značaja. Samo narodnostno zakoreninjeni in v duhu svojega naroda živeči človek postane lahko etična osebnost, kajti ljubezen do naroda, pripravljenost, da delamo zanj in da se zanj tudi borimo, nujno plemeniti našo moralnost in naš značaj. Zato je tudi

narodnostno vzgajanje po umetnostnem doživljanju velikega pomena za osebni razvoj posameznega človeka, še mnogo bolj pa za razvoj celotnega naroda. Vprav narodnostno vzgajanje je namreč v pre mnogih primerih narejeno in zelo namensko, ali pa samo besedno in frazarsko. Ono narodnostno doživljanje, ona neposredno vzbujena zavest o občestvu naroda, ono doživetje ljubezni do lastnega naroda, ki se nam vzbudi ob raznih umetninah — mislimo samo na pesmi naših modernih! — pa je gotovo povsem pristno in osebno doživetje in nas v pravem pomenu narodnostno kultivira. Umetnikovo doživetje ljubezni do domovine, doživetje njene moči in njenega zdravja, doživetje lastnega jezika in domače besede, doživetje zapuščenosti v tujini in domotožja, doživetje svojstvenosti naših ljudi itd., vse to se posreči narodnostno doživljajočemu umetniku oblikovati in izraziti v umetnini na tako pristen in neposreden ter zato prepričevalen način, da nas umetnina pretrese in da začutimo tudi svoj odnos do domovine, do lastnega naroda, do njegovega jezika itd. in da se nam ta odnos še bistveno poglobi in poplemeniti. Glede narodnostne vzgoje vršijo zato umetnine, bodisi umetne ali pa narodne, ki so same izšle iz narodnostnega duha, zelo važno oblikovalno delo.

Končno so umetnine neizčrpni vir za religiozno vzgajanje. Pravijo, da imajo vse največje svetovne umetnine za svojo vsebino to ali ono religiozno doživetje. Gotovo pa je, da je velika umetnost sama po sebi nekaj religioznega. Zato ni nič čudnega, če se ob raznih oratorijih, slovesnih mašah, cerkvenih pesmih, slikah, kipih, dramah in romanih, ki obravnavajo religiozne vsebine in probleme, na tako čudovit način bogati naša lastna religioznost. Gotovo so tudi druga sredstva, po katerih zaživi v nas religiozni duh, vendar imajo prav religiozne umetnine tak neposredni vzgojni vpliv, da ob njih kar sproti čutimo, koliko novega religioznega življenja se poraja v nas in kako duhovno in religiozno rastemo.

Te misli naj bi imele razen neposredne in spoznavne vrednosti samo ta praktičen namen, da bi se naš odnos do umetnosti in do umetnin poglobil, da bi iskali prilik, ko bi umetnine s svojimi močnimi silami vplivale na nas, in da bi se jim pripravljene in zbrani prepuščali in tako tudi hoteli sprejemati njihove močne vzgojne vplive. Umetnost naj bi postala za nas močnejši in pogostejši vzgojni vir, kot je bila morda doslej.